

गृत्समद (आङ्गिरसः शौनहोत्रः पश्चाद्) भार्गवः शौनकः। बृहस्पतिः, १, ५, ९, ११, १७, १९ ब्रह्मणस्पतिः।
जगती, १५, १९ त्रिष्टुप्

गणानां त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम्।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥ २.०२३.०१

ब्रह्मणस्पते- मेधाधिदैवत । गणानां गणपतिं- गणेशम् । कवीनां कविं- सूक्ष्मदर्शिनां स्वामिनम् ।
उपमश्रवस्तमं- अतिशयेन श्रुतिमन्तम् । ब्रह्मणां- मेधानां मन्त्राणां वा । ज्येष्ठराजं- स्वामिनम् ।
त्वा- भवन्तम् । हवामहे- आह्वयामः । नः- अस्माकं वान्चम् । शृण्वन् । आ- आभिमुख्येन ।
ऊतिभिः- रक्षाशक्तिभिः । सादनं- सदनम् । आ सीद- उपविश ॥१॥

देवाश्चित्ते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः।

उस्त्रा इव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २.०२३.०२

असुर्यं- प्राणबलोपेत । बृहस्पते- मेधाधिदैवत । प्रचेतसः- प्रज्ञावन्तः । देवाः । ते- तव । यज्ञियं-
यज्ञार्हम् । भागम् । आनशुः- व्याप्नुवन्ति । महः- महात्मा । सूर्यः- सविता । ज्योतिषा- प्रकाशेन ।
उस्त्राः- किरणान् । इव- यथा सृजति तथा । विश्वेषाम् । ब्रह्मणां- मन्त्राणां मेधाप्रणालीनां वा ।
जनिता- स्रष्टा । असि- भवसि ॥२॥

आ विबाध्या परिरापस्तमांसि च ज्योतिष्मन्तं रथमृतस्य तिष्ठसि।

बृहस्पते भीमममित्रदम्भनं रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वर्विदम् ॥ २.०२३.०३

परिरपः- अनर्थकथामयानि । रप व्यक्तायां वाचि । तमांसि । विबाध्य- स्वमन्त्रमय्या वाचा
बाधयित्वा । बृहस्पते- मेधाधिदैवत । भीमं- वृत्रभयङ्करम् । अमित्रदम्भनं- आवरणनाशकम् ।

रक्षोहणं- स्वार्थहिंसकम् । गोत्रभिदं- मेघोपलक्षितजडोन्मुखभावनभेदकम् । स्वर्विदं- स्वर्गज्ञम् ।
ज्योतिष्मन्तं- प्रकाशयुक्तम् । ऋतस्य रथं- ऋताख्यं रथम् । आ तिष्ठसि- अधितिष्ठसि ॥३॥

सुनीतिभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न तमंहौ अश्रवत् ।

ब्रह्मद्विषस्तर्पनो मन्युमीरसि बृहस्पते महि तत्ते महित्वनम् ॥ २.०२३.०४

सुनीतिभिः । नयसि । जनम् । त्रायसे- रक्षसि । यः । तुभ्यं- ते । दाशत्- यच्छति । तम् । अंहः-
पापम् । न । अश्रवत्- व्याप्नोति । ब्रह्मद्विषः- मेधामन्त्रद्वेषिणः । तपनः- तापकः । मन्युमीः-
क्रोधहिंसकः । असि- भवसि । बृहस्पते- मेधाधिदैवत । तत् । ते- तव । महि- महत् । महित्वनं-
माहात्म्यम् ॥४॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्तितिरुर्न द्वयाविनः ।

विश्वा इदस्माद्धरसो वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ २.०२३.०५

तम् । अंहः- पापम् । न व्याप्नोति । दुरितः- खेदः । कुतश्चन- कदापि । न व्याप्नोति । न । अरातयः-
अदातारः । द्वयाविनः- द्वन्द्वदृष्टयः । तितिरुः- तं जिग्युः । अस्मात्- एतस्मात् । विश्वाः- सर्वाः ।
ध्वरसः- हिंसाभावनाः । वि- विशेषेण । बाधसे- नाशयसि । ब्रह्मणस्पते- मेधाधिदैवत । यम् ।
सुगोपाः- शोभनरक्षकः सन् । रक्षसि- परिपालयसि ॥५॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्तव व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

बृहस्पते यो नो अभि हरो दधे स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती ॥ २.०२३.०६

त्वम् । नः- अस्माकम् । गोपाः- रक्षकः । पथिकृत्- मार्गकृत् । विचक्षणः- विशेषदृष्टा । तव- ते ।
व्रताय- धर्माय । मतिभिः- मननैः । जरामहे- स्तुमः । बृहस्पते- मेधाधिदैवत । यः । नः- अस्मान् ।
अभि । हरः- कौटिल्यम् । दधे- धारयति । तम् । हरस्वती- वेगवती । स्वा- त्वदीया । दुच्छुना-
क्रोधबुद्धिः । मर्मर्तु- नाशयतु । मृड् प्राणत्यागे ॥६॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः।

बृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ २.०२३.०७

उत वा- अपि च। यः। अनागसः- अपापान्। नः- अस्मान्। अरातीवा- लोभी। सानुकः-
धनमदादिभिरुच्छितः। वृकः- आदाता। वृक आदाने। मर्तः- मर्त्यः। मर्चयात्- हिंसति।
बृहस्पते- मेधाधिदैवत। तम्। पथः- मार्गात्। अप वर्तय- अपगमय। अस्यै- एतस्यै। देववीतये-
दिव्यानुभूतये। सुगं पथः- सुखं मार्गम्। कृधि- कुरु ॥७॥

त्रातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पतरधिवक्तारमस्मयुम्।

बृहस्पते देवनिदो नि बर्हय मा दुरेवा उत्तरं सुम्रमुन्नशन् ॥ २.०२३.०८

अवस्पतरः- उपद्रवेभ्यः पारयितः। बृहस्पते- मेधाधिदैवत। अधिवक्तारं- उपदेष्टारम्। अस्मयुं-
अस्मत्कामम्। तनूनां- शरीराणाम्। त्रातारं- रक्षकम्। त्वां- भवन्तम्। हवामहे- आह्वयामः।
देवनिदः- देवनिन्दकान्। नि बर्हय- हिंसय। दुरेवाः- दुर्गतयः। उत्तरं- श्रेष्ठम्। सुम्रं- आनन्दम्।
मा नशन्- मा व्याप्नुवन्तु ॥८॥

त्वया वयं सुवृधा ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसु मनुष्या ददीमहि।

या नो दूरे तळितो या अरातयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनप्रसः ॥ २.०२३.०९

ब्रह्मणस्पते- मेधामन्त्राधिदैवत। सुवृधा- शोभनवर्धकेन। त्वया- भवता। वयम्। स्पार्हा-
स्पृहणीयाः। वसु- सम्पदः। मनुष्या- मनुष्येभ्यः। ददीमहि- यच्छामः। याः- ये। नः-
अस्माकम्। दूरे। तळितः- अन्तिके च। अरातयः- लोभिनः शत्रवः। अनप्रसः- कर्मरहिताः।
अभि सन्ति- अस्मानभिभवन्ति। ताः- तान्। जम्भय- नाशय ॥९॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते प्रणिना सन्निना युजा।

मा नो दुःशंसौ अभिदिप्सुरीशत प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि ॥ २.०२३.१०

बृहस्पते- मेधाधिदैवत । पप्रिणा- पूरकेण । सस्त्रिना- शोधकेन । युजा- समाधियुक्तेन । त्वया- भवता । वयम् । उत्तमं- श्रेष्ठम् । वयः- हव्यम् । धीमहे- धारयामः । अभिदिप्सुः- अभिभवितुमिच्छुकम् । दुःशंसः- दुःशंसीयचित्तम् । नः- अस्मान् । मा ईशत । सुशंसाः- शोभनस्तोत्रवन्तो वयम् । मतिभिः- मननैः । प्र- प्रकर्षेण । तारिषीमहि- तरामः ॥१०॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराह्वं निष्टप्ता शत्रुं पृतनासु सासहिः ।

असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिदमिता वीळुहर्षिणः ॥ २.०२३.११

अनानुदः- दातृष्वद्वितीयः । वृषभः- वर्षकः । आह्वं जग्मिः- युद्धाभियाता । शत्रुं- रिपोः । निष्टप्ता- तापकः । पृतनासु- युद्धेषु । सासहिः- अभिभविता । सत्यः । असि- भवसि । ऋणयाः- ऋणनाशकः । ब्रह्मणस्पते- मेधाधिदैवत । वीळुहर्षिणः- दृढोत्साहस्य । उग्रस्य । चित्- अपि । दमिता- शमयिता ॥११॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।

बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ २.०२३.१२

अदेवेन मनसा- तमोयुक्तचित्तेन । यः । रिषण्यति- हिंसति । शासां- मन्त्राणाम् । उग्रः- बाधकः । मन्यमानः- अहङ्कारयुक्तः । जिघांसति- हन्तुमिच्छति । तस्य । वधः- प्रहरणम् । बृहस्पते । नः- अस्मान् । मा प्रणक्- मा नाशयतु । दुरेवस्य- दुर्गतिः । शर्धस्य- बलस्य । मन्युं- क्रोधम् । नि कर्म- भवदनुग्रहेण निराकुर्मः ॥१२॥

भरैषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनं धनम् ।

विश्वा इदुर्यो अभिदिप्स्वो मृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथौ इव ॥ २.०२३.१३

भरैषु- निर्वाहिषु । हव्यः- आह्वातव्यः । नमसा- नमस्कारेण । उपसद्यः- उपसदनीयः । वाजेषु- युद्धेषु । गन्ता- अभियाता । धनं धनम् । सनिता- सम्भक्ता । अर्यः- आर्यशीलः । बृहस्पतिः ।

विश्वा- सर्वाः । अभिदिप्स्वः- अभिभवितुमिच्छावतीः । मृधः- स्पर्धमाना दुर्भावनाः । रथान् इव-
रंहणानीव । रथी ऋतस्य नो भवेति श्रुतेः ऋतं रथः । वि ववर्ह- शिथिलीचकार ॥१३॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।

आविस्तत्कृष्व यदसत्त उक्थ्यं^१ बृहस्पते वि परिरापो अर्दय ॥ २.०२३.१४

ये । दृष्टवीर्य- अनाधृष्यम् । त्वा- भवन्तम् । निदे- निन्दायै । दधिरे- निदधुः । तान् । रक्षसः-
स्वार्थान् । तेजिष्ठया- प्रकाशयुक्तेन । तपनी- तपसा । तप- दह । यत्- यः । असत्- पूर्व नाविरभूत् ।
तत्- तम् । उक्थ्यं- मन्त्रम् । आविः कृष्व- आविष्कुरु । बृहस्पते । परिरापः- अनर्थकथाः । वि
अर्दय- विशेषेण बाधस्व ॥१४॥

बृहस्पते अति यदुर्यो अर्ह्यद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ २.०२३.१५

ऋतप्रजात- प्रकृतिनियतिभूतसत्यज । बृहस्पते- मेधाधिदैवत । यत् । अर्यः- आर्यशीलः । अर्हात्-
अर्हति । यत् । द्युमत्- तेजोवत् । अति विभाति- अतीव प्रकाशते । जनेषु । क्रतुमत्- प्रज्ञायुक्तम् ।
यत् । शवसा- बलेन । दीदयत्- उद्दीपयति । तत् । चित्रं- असाधारणम् । द्रविणं- धनम् । अस्मासु ।
धेहि- धारय ॥१५॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि द्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जागृधुः ।

आ देवानामोहते वि व्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ २.०२३.१६

बृहस्पते- मेधाधिदैवत । ये । देवानाम् । व्रयः- त्यागम् । हृदि- हृदये । आ- आभिमुख्येन । वि-
विशेषेण । ओहते- आवहन्ति । ये । साम्नः- समाधानात् । परः- परम् । न विदुः- न जानन्ति ।
तान् नः- अस्मान् । द्रुहस्पदे- द्रोहमार्गे । स्तेनेभ्यः- दस्युभ्यः । मा दाः । ये । रिपवः- शत्रवः ।

अन्नेषु- अन्नान्येव । जागृधुः- अभिकाङ्क्षन्ति । निरामिणः- अन्नेष्वेव रमणशीलाः । तेभ्यो मास्मान्
यच्छ ॥१६॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजन्तसाम्नः साम्नः कविः ।

स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हन्ता मह ऋतस्य धर्तारि ॥ २.०२३.१७

विश्वेभ्यः- सर्वेभ्यः । भुवनेभ्यः- लोकेभ्यः । परि । हि- खलु । त्वा- भवन्तम् । साम्नः साम्नः-
प्रतिसामगानस्य प्रतिसमाधानस्य वा । कविः- द्रष्टा । त्वष्टा- स्रष्टा ब्रह्मा महत्तत्त्वाधिदेवता ।
अजनत्- ससर्ज । सः- असौ । ब्रह्मणस्पतिः । ऋणचित्- ऋणपूरकः । ऋणयाः- ऋणपृथक्कर्ता ।
महः- महतः । ऋतस्य- प्रकृतिनियतिभूतसत्यस्य । धर्तारि- निर्वाहशीले ब्रह्मणि सति । तदनुग्रहेण ।
द्रुहः- द्रोहिणाम् । हन्ता- नाशको बभूव । ब्रह्मणो बृहस्पतेः स्वल्प एवान्तरः । ब्रह्मा ब्रह्माण्डस्य
कारणं यन्महत्तत्त्वमस्ति स्वच्छत्त्वमविकारित्वं शान्तत्त्वं तस्याधिदेवता । बृहस्पतिः पिण्डाण्डे या
मेधा अथवा बुद्धिरस्ति स्वच्छा निर्विकारा शान्ता तस्या अधिदेवता । ब्रह्माण्डाधिष्ठातुर्महत्तत्त्वादेव
जाता पिण्डाण्डाधिष्ठातृसात्त्विकबुद्धिः ॥१७॥

तव श्रिये व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ।

इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो अर्णवम् ॥ २.०२३.१८

तव- भवतः । श्रिये- निःश्रेयसाय । अङ्गिरः- हे अङ्गनशील । पर्वतः- जडप्रतीको मेघो गिरिर्वा ।
व्यजिहीत- विवृतोऽभवत् । तस्मात् । गवां गोत्रं- चिद्रश्मिसमूहम् । उदसृजः- निरगमयः । इन्द्रस्य
युजा- परमेश्वरयोगेन । बृहस्पते- मेधाधिदैवत । तमसा- अन्धकारेण । परीवृतं- आवृतम् । अपां
अर्णवं- मूलशक्तिधाराप्रवाहम् । निः- नितराम् । औञ्जः- अस्मदर्थमधः पातितवान् ।
विमोचितवानिति भावः ॥१८॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २.०२३.१९

ब्रह्मणस्पते- मेधाधिदैवत । त्वम् । अस्य- एतस्य । यन्ता- नियामकः । सूक्तस्य- मन्त्रम् । बोधि-
बुध्यस्व । तनयं- पुत्रभूतमुपासकम् । च । जिन्व- प्रीणय । यत् । देवाः । अवन्ति- रक्षन्ति । तत् ।
विश्वं- सर्वम् । भद्रं- कल्याणम् । सुवीराः- शोभनवीर्यसम्पन्ना वयम् । विदथे- यज्ञसदने
विद्वत्सभायाम् । बृहत्- महान्तं धर्मम् । वदेम- ब्रूयाम ॥१९॥

Dr. Rangraji